

‘ਸੁਲਗਦੇ ਸਫਰ ਤੇ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਬਾਲਟਰਨ ਪੜ੍ਹਤ

ਗੁਰਦੱਤ ਸਿੰਘ
ਖੇਜਾਰਬੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ।

ਈ.ਮੇਲ- Gurdatt0007@gmail.com

ਅਬਸਟ੍ਰੈਕਟ :- ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ‘ਸੁਲਗਦੇ ਸਫਰ ਤੇ’ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲੇ ਖਿਆਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਬਿਆਨਬਾਜੀ ਹੈ। ਆਪੇ ‘ਤੇ ਹੰਢਾਏ ਅਤੇ ਚੰਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਥਿੜਕਣ ਤੇ ਕੁੜੱਤਣ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਤਰੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੁਟੀਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹੂਕ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਜੱਦੋ- ਜਹਿਦ, ਔਰਤ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਿਆਂ ‘ਸੁਲਗਦੇ ਸਫਰ ‘ਤੇ’ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਕੀ-ਵਰਡ :- ਸਬਾਲਟਰਨ, ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ, ਮਲਟੀ ਮੀਡੀਆ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ

1.0 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਸਬਾਲਟਰਨ ਸਮੀਖਿਆ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਅੰਦਰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਦੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਪੁੰਗਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਹੀ ਅਧਾਰ ‘ਤੇ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸਮੀਖਿਅਕ ਗਾਇਤਰੀ ਸਪੀਵਾਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘Can the Subaltern Speak’ ਵਿੱਚ ‘ਸਬਾਲਟਰਨ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਹਨ’ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਰਾਜੇਆਣਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੈ ਉਹ ਜਜਬੇ ਨਾਲ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ ਨਵਾਂ ਪੁੰਗਰਦਾ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੈ ‘ਤੇ ਹੰਢਾਏ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸੁਲਗਦੇ ਸਫਰ ਤੇ’ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲੇ ਖਿਆਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਬਿਆਨਬਾਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪੇ ‘ਤੇ ਹੰਢਾਏ ਅਤੇ ਚੰਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਥਿੜਕਣ ਤੇ ਕੁੜੱਤਣ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਤਰੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੁਟੀਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹੂਕ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਜੱਦੋ- ਜਹਿਦ, ਔਰਤ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਿਆਂ ‘ਸੁਲਗਦੇ ਸਫਰ ‘ਤੇ’ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਭੈਣ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾ ‘ਗਿੱਧਾ’ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੀੜੀ-ਪਾੜੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜੀ ਔਰਤ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ‘ਚ ਨੱਚਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਰੋਜੀ

ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਹਾਸੀਆਗਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਜਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਵ ਵਿਆਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੌਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਖੜੋਤ ਭਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

“ਨੱਚਦੀ ਭੈਣ ‘ਚ ਉਭਰ ਆਈ ਏ
ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ
ਬਰਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ‘ਚ
ਨੱਚਦੀ ਬੀਬੀ
ਬੀਬੀ ਦੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਸੀ
ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਲਿਆਂਦਾ
ਤਿਲ ਪੱਤਰਾ
ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ
ਹੱਸਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਹਾਸਾ
ਖੁੱਭ ਗਿਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ‘ਚ
ਕਿਰਚ ਵਾਂਗ।”

ਗੁਰਜੰਟ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਪਰਿਵਾਰ’ ਕਵਿਤਾ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੁਮਾ ਕੇੜੂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਸੀਨੇ ‘ਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਟੂ ਵਰਗ ਇਸ ਕੇੜੂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਿਹੇ ਘ੍ਰਿਣਤ ਵਰਤਾਰੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਨੇ ਜੰਗ ਸਹੇੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਅਛੂਤ, ਦਲਿਤ ਬੀਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਕਰੇਸ਼, ਗੁੱਸਾ, ਵਿਦਰੋਹ, ਰੰਜਸ਼, ਤਲਖੀ, ਨਫ਼ਰਤ, ਅਸਵੀਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤ ਸਮਾਜੀ-ਰਾਜਸੀ-ਆਰਥਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਹੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ।”

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜੇਆਣਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਤੇ ਅੰਤਰ ਬੌਧਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਦਰੜ ਕੇ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਆਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਜੰਟ ਵੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਕਾਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਿਹੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਜਾਤੀਵਾਦ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਲੈਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਜਾਤੀਵਾਦ ਪਿਛੇਕੜ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਜੰਟ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਾਏ ਘਰ ਲੈਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਤੀਵਾਦੀ ਹਉਮੈ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋ?’ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਧਸੇ ਕੇੜੂ ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜੀ ਕਰਦੀ ਹੈ:

“ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਗੀ ਰਕਮ ਦੇ
ਘਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਬਾਹਰ
ਮਾਲਕ ਅਹੁਲਿਆ ਹੈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ
ਰਹਿ ਗਈ
ਕਾਰ ਦੀ ਚਾਬੀ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ
ਉਸ ਪੁੱਛੀਐ!
ਵੈਸੇ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ?”

ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ ਸ਼ਾਇਰ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਤਣ ਭਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪ੍ਰਿਣਤ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਲੋਕ ਜਾਤੀਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਅਜਿਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨ ਰਾਹੀਂ ਕਲਮ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਜੰਟ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ 'ਤੇ ਸਬਾਲਟਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

“ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਤ ਆਧਾਰਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਹੋਣਾ। ਪਰ ਦਲਤ ਮਾਨਵ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸਨੂੰ ਜਿਉਣ, ਪੜ੍ਹ, ਲਿਖਣ ਤੇ ਬੋਲਣ ਵਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ”^{iv}

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਥੋਪੀ ਗਈ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਪੀੜਤ ਗ੍ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ‘ਸੁਲਗਦੇ ਸਫਰ ਤੇ’ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਪੀੜਗ੍ਰਸਤ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਗ਼ੈਰ ਬਰਾਬਰੀ, ਧਾੜਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੂਝਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਹਨ।

ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਕਿਵੇਂ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਬੇ-ਇੰਤਹਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬ ਤਬਕਾ ਪੱਕਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਹੱਛਤੇੜ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਰੀਬ ਦੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੇਹੁਦਰੇ ਰਹਿ ਧੰਦੇ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਧਸ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਿਰ ਦੀ ਹੂਕ ਹੈ। ‘ਮੱਲੂ ਰੇੜੀ ਕੁੱਟ’ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਅਣਪੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਣ ‘ਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ‘ਤੇ ਪਾਤਰ ਰਹਿਮਾਨ ਅਪੜਨ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਸੁਖ ਨਾਲ ਚੋਥੀ ਪਾਸ ਕਰ ਗਿਆ
ਉਸਦਾ ਰਹਿਮਾਨ
ਉਸ!
ਝੁੱਗੀ ਨੂੰ ਕਿਹੈ ਅਲਵਿਦਾ
ਤੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ
ਕੇਠਾ ਰਿਹੈ ਉਸਾਰਾ”^v

ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਿਰਪਖ ਹੋਕੇ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ‘ਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦੌੜ ਨਾਲ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਬੁੱਧੀ, ਵਿਵੇਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਬੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਹੰਬਲਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਜੰਟ ਵਸਤੀਵਾਦੀ ਜਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਦੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੱਲ ਉਦੇੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਜੰਟ ਦੀ ਵਿਵੇਕਤਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੈ:

“ਮੇਰੇ ਜਹਿਨ ‘ਚ ਵਲ ਉੱਠੇ ਨੇ ਸਵਾਲ
ਕੀ ਇਹ ਸਮਾਂ
ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੈ...?
ਤੇ ਪਿੱਛੇ!
ਮਿੱਟੀ ਸੰਗ ਮਿੱਟੀ ਹੋਏ ਅਪਣਿਆ ਵੱਲ
ਪਰਤਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ?
ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗ ਤੁਰਦਿਆਂ
ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ?

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਹੋਣ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਣਦੇ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ...?"^{vi}

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਧੱਕਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਵਸਤ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕੂੜ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਤਹਿਤ ਹਰ ਸ਼ਹਿ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਿਆ, ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਨ ਢਕਣ ਲਈ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਧਾੜਵੀ ਕਾਮਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਰਮਕਾਂਡ ਜਿਹੇ ਹੀਣੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਫੇਕੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਪਖੰਡਵਾਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚੀੜੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀਣੇ ਕਰਾਰਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਨਵਾਦੀ ਧਾੜਵੀ ਧਿਰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕਾਬਜ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

“ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਮੁੱਲਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਦੋਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਲਾਭ ਸੱਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਕ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”^{vii}

ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਅਧੀਨ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕੋਟੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਧਾੜਵੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਰਾਖਵੇਂ ਕੋਟੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦੀ। ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਲਟੀਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜਿੰਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵੀ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਰਾ ਖੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਤਸਦਤਾਂ ਨੂੰ ਜਰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਪੈਂਤੜਾ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੋਂ ਕਰਦੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਸ਼ਲਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਉਤਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਪਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਉਥਾਨ ਲਈ ਪਰ ਜਾਤੀ ਜਮਾਤੀ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਅਫਸਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਜੰਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ‘ਯੁਧ 1’ ਅਤੇ ‘ਯੁਧ 2’ ਸਵਰਨ ਜਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਪਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਉਧੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ‘ਤੇ ਕਾਬਜ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਦੂਜਾ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿਹੇ ਕੂੜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਰਾਜੇਆਣਾ ਧਾੜਵੀ ਸਵਰਨਾ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਧਿਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼ੇਰਾਂ, ਬਗਿਆੜਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੱਲ/ਪਿੰਡਾਂ ਢੱਕਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਉਹ ਧਾੜਵੀ ਧਿਰ ਦੀ ਵੀ ਖੱਲ ਉਧੇੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਵੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

“ਆਓ !

ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਦੇ
ਜੁਝਾਰੂ ਲੋਕੇ
ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੂਰਜ
ਮੱਥੇ 'ਚ ਮਘਾ
ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ
ਹੋ ਸਵਾਰ

ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲੀਏ..”^{viii}

ਗੁਰਜੰਟ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰੂ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਲੁਟੀਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੂਬਾਨੀ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਸੱਚ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਆਵਾਜ਼, ਚਲੰਤ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

“ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੰਚਨਾ ਤਕਸੀਮ ਦਰ ਤਕਸੀਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੈ। ਅਖੌਤੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ, ਖਿੱਤਾ, ਨਸਲ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਨੇ ਹਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।”^x

ਸਬਾਲਟਰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ‘ਚ ਆਉਂਦਾ ਮੰਗੂ ਮੋਚੀ ਦਾ ਮੰਗਲ ਉਸ ਤਬਕੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਜਿਹੇ ਘੇਰੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਝਲਦੇ ਹੋਏ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਧਨ ਬਿਨ ਵਿਹੁਣੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਪੀੜੀ-ਪਾੜੇ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਐੱਸ ਸਮਰਾਏ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

“ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨੀਚ, ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਛੂਤ ਕਹਿ ਕੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰੱਖਿਆ ਉੱਥੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਆਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿੰਦਿਆ, ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਤੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਗਿਆ।”^x

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੱਬੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਚੀ ਨੀਚੀ ਜਾਤ ਦਾ ਡਰ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਧਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਜਿਸ਼ ਤਹਿਤ ਸਬਾਲਟਰਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪਨ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਦਾ ਡਰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਨੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਰਚੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਉੱਤੇ ਸਾਰਾ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਥੇਪ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਇਸੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਧਾੜਵੀ ਧਿਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੋਸ਼ਣ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਜੰਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਸੁਚਮ’ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਪੱਧਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਜਵਾਨੀ ਲੂਣ ਤੇਲ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ‘ਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਫੌਕੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਪੈਰ ਲਵਾਏ ਨਾਲ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਵੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਜੰਟ ਨਵੀਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਆਈ ਦਰਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਵਿਡੰਬਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਅਪੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖ਼ਫਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪੀੜੀ-ਪਾੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਔਰਤ ਜਮਾਤ ਦਿਹਾਤੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਬਾਲਟਰਨ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਬੀ ਧਿਰ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ:

“ਹਾੜੀ-ਸਾਉਣੀ ਕਰਦੀ
ਪਸੂਆਂ ਨਾਲ ਪਸੂ ਹੋਈ
ਪਤੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ-ਪੱਤੇ ਪੂਰਦੀ...”^{xi}

“ਦਿਨ ਫਿਰੇ
ਪੁੱਤ ਹੋਇਆ ਨੈਕ
ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਘਰ ‘ਚ
ਸਭ ਲਈ ਥਾਂ
ਪਰ ਜੀਤੇ ਦੀ ਬੋਲੀ
ਅਤੇ ਮੁੰਨਸੀ ਦੀ ਖਊ-ਖਊ ਤੋਂ
ਤਭ੍ਰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਪੁੱਤ ਦੀ ਮਾਡਰਨ ਪਤਨੀ
ਤਭ੍ਰਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਪੁੱਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ”^{xii}

ਕਵੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਸਭਿਅਤਾ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ‘ਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਲੋਕ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ:

“ਮੇਰੇ ਨਗਰ ਦੇ ਲੋਕ
ਸੱਤਾ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਤਪਦੇ
ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤਵੇ ‘ਤੇ ਪੱਕੀ
ਅਮਨ ਦੀ ਰੋਟੀ”^{xiii}

ਰਾਜੇਆਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖੋਂ ਲਤਾੜੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖੋਂ ਲਤਾੜੇ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ‘ਚ ਸੁੱਟੇ ਵਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਕੂਲੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ‘ਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਾਸ਼ੀਏ ‘ਚ ਸੁੱਟੇ ਵਰਗ ਦਾ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਵਾਉਣ ਲੇਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਵਰਗ ਦੇ ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

“ਚੱਪਲ ਦੀ ਟੁਟੀ ਵੱਧਰ ਵਿੱਚ
ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ
ਟੁੱਟੀ ਸੂਈ ਨੂੰ ਕਰ ਪਾਰ
ਪੈਣ ਜੋਗਰੀ ਕਰ ਲਿਆ
ਉਸ ਖੁਦ ਹੀ”^{xiv}

ਰਾਜੇਆਣਾ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਤੀ ਘੱਟਾ ਢੋਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਿੰਨ ਡੰਗੀ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੀ। ਉਹ ਉਮਰ ਖਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ‘ਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਪੁਰਦੀਆਂ ਉਹ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸਵਾਰਥ ਵਿੱਚ ਰੁਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

“ਜਿਹਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂ ਬਦਲਾਏ
ਸਾਡੀ ਹੀ ਜੱਦ ‘ਚੇ ਨਿੱਕਲੇ

ਸਾਡੇ ਹਮਸਾਏ^{xv}

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਿਚਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ, ਸੀਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਹਰ ਇਕ ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਰਜਵੀਂ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਉਦੋਂ ਫੈਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਸਦਾ ਮਾਸ ਢਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰਜੰਟ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਮੰਜੀ ‘ਚ ਪਿਆ ਪਿਉ ਸੀ ਬੋਲਿਆ
ਹੂੰਗਰ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ
ਭਲੀਏ ਲੋਕੇ
ਇਉਂ ਹੀ ਆਉਗੀ ਰੋਟੀ
ਜਦੋਂ ਤੀਕਰ ਨੇ ਚੀੜੇ ਇਹਦੇ ਹੱਡ”^{xvi}

ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਬਾਝਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਵੀ ਲੁੱਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਟਕਰਾਵ ਹੈ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਸ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਮਰ ਭਰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦੀ ਸਮਝਣ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਹੂਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਸੀਰ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਸਬਾਲਟਰਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

“ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ !
ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ
ਉਸਨੂੰ ਰੱਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ
ਇਸ ਵਾਰ ਸਿਰ ਪਲੇਸਦਿਆਂ
ਬਾਪੂ ਭੁਆਂ ਲਿਆ ਮੂੰਹ
ਤੇ ਕਿਹਾ !
“ਕਾਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਮਾਰਦਾ
ਹੋਇਐ ਪਿਆ ਕਾਗਤ”
ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ‘ਚੋਂ
ਕਾਗਜ਼ ਉੱਡਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ”^{xvii}

‘ਅਮਰੀਕਾ1’, ‘ਅਮਰੀਕਾ2’ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਇਹ ਭੱਜ ਬਣਾ ਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਵਸਤੀਆਂ ਢਾਅ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ। ਭਾਰਤ ਅਮਰੀਕਾ ਲਈ ਸਬਾਲਟਰਨ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਤੇ ਗਰੀਬ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਦੱਬੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

“ਮੁਕੱਦਮਾਂ !
ਉਸਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਸ਼
ਢਕਣ ਲਈ
ਰਾਜ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ

ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ
ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸਾਰ
ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ
ਮਸਨੂਈ ਕੰਧਾਂ
ਨਿਹਾਰਨ ਲਈ ਰਾਜੇ ਨੂੰ
ਸਭ ਹੋਏ ਨੇ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ^{xviii}

ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਬਾਲਟਰਨ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ 'ਅਮਰੀਕਾ 1' ਤੇ 'ਅਮਰੀਕਾ 2' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੁਆਰਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼/ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜੇ ਦੇਸ਼) ਅੰਦਰ ਵਸੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਵਿਤਕਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ 'ਸਤੂ' ਕਵਿਤਾ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਨੇਕ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਠੇਸ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਤਕਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਦੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜੇਆਣਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਵੈ ਪੜਚੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਾਚਾਰ ਹੰਢਾਏ ਸਿਨੇ 'ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, 'ਖੁਰਚ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਿਨੇ 'ਤੇ ਹਢਾਉਂਦੀ ਹੈ:

“ਮਾਂ ਜਦ ਵੀ !
ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਏ
ਹੋਰ ਕੁੱਬੀ ਹੋਈ
ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦਾ
ਗੋਹਾ-ਕੂੜਾ ਕਰਦੀ
ਮੇਰੇ, ਸਕੂਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਵੱਲ
ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰ ਗੋਹੇ ਲਿੱਬੜੇ ਹੱਥ
ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੀ ਏ^{xix}

ਗੁਰਜੰਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਵਿਰੁੱਠੇ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜੇਆਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਚ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧੰਦੇ ਬਹਿਰਾਗਿਰੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾ ਵਾਂਗ ਉਹ ਪੇਚੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ ਉਹ ਦੱਬੀ ਤੋਂ ਦੱਬੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪੈਮਾਨੇ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਧਰੁ ਤਾਰੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੱਬੀ ਕੁਚਲੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

“ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਬਲਦ
ਯੁੱਗਾਂ-ਯੁੱਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ
ਇੱਕੋ !
ਤਿੜਕੇ ਸਿੰਗ ਨਾਲ
ਧਰਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ
ਡਗਮਗਾਉਂਦਾ
ਜਦੋਂ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ^{xx}

ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਿਰ ਦੇ ਮਹਾਦਾਨੀ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਵਿਵਹਾਰ, ਰਸਮੇ ਰਿਵਾਜ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਰਸ਼ੀਲ ਹਨ :

“ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਰਿਆਂ ‘ਤੇ ਪਏ ਹੀ ਸਹੀ
ਪਰ !
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੱਕਿਆ
ਉਸਦੇ ਤਨ ‘ਤੇ ਪਾਇਆ ਮੈਲਾ ਲੀੜਾ
ਨੂਰੀ ਪਾਉਂਦਾ-ਹੰਢਾਉਂਦਾ, ਵੰਡਦਾ”^{xxi}

ਕਵੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਗਰੀਬ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਰਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਵੇਂ ਕਾਮੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਦ ਪੈਸਿਆਂ ‘ਚ ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਹੁਸਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਵਾਨੀ ਢਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਬਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ‘ਤੇ ਹੰਢਾ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

“ਕਈ ਸਾਲੀਂ ਲਈ ਹੈ
ਅਧਰੰਗ ਦੇ ਮਾਰੇ
ਮਾਤੂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ-ਸਾਰ
ਮਾਤੂ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ
ਖਊ-ਖਊ ਕਰਦੀ
ਪਾਲੇ ਦੇ ਧੁਆਂਖੇ ਰੰਗ
ਸ਼ਰੀਰ ਕਰੰਗ ਨੂੰ ਤੱਕ
ਮੈਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ ਦੰਗ”^{xxii}

ਉਕਤ ਕਵਿਤਾ ਜਗੀਰੂ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਹੋਏ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਿਆਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਉਸਦੀ ਪੁੰਗਰਦੀ ਹੋਂਦ ‘ਤੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚਾਅ ਅਤੇ ਖੁਆਬ ਮੱਠੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਾਜਿਸ਼ ਤਹਿਤ ਗਲਤਾਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਔਰਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਵੈ ਨਿਰਣਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਕਤ ਕਵਿਤਾ ਪਾਤਰ ‘ਪਾਲੇ’ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਹਰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਵਾਲਟਰਨ ਧਿਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਵੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਜੰਟ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਜਿਹਨੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੀ ਸੈਂਦੇਬਾਜੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ, ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ, ਚੇਤਨਾਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੇ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਕੇ ‘ਸੁਲਗਦੇ ਸਫਰ ‘ਤੇ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਵਾਲਟਰਨ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- i ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ, ਸੁਲਗਦੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ, ਪ੍ਰਿਥਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2024, ਪੰਨਾ ਨੰ 13
- ii ਡਾ. ਸਰਵਜੀਤ ਕੌਰ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਮੋਹਾਲੀ, 2015, ਪੰਨਾ ਨੰ 219
- iii ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ, ਸੁਲਗਦੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ, ਪੰਨਾ ਨੰ 18
- iv ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾ) ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੱਟੀਡੀਜ਼ (ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਕਲਿਆਣੀ, ਫਗਵਾੜਾ, ਅਕਤੂਬਰ 2021-ਮਾਰਚ 2022, ਪੰਨਾ ਨੰ 177
- v ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ, ਸੁਲਗਦੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ, ਪੰਨਾ ਨੰ 22
- vi ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ, ਸੁਲਗਦੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ, ਪੰਨਾ ਨੰ 22
- vii ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾ) ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੱਟੀਡੀਜ਼ (ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਨਾ ਨੰ 134
- viii ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ, ਸੁਲਗਦੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ, ਪੰਨਾ ਨੰ 29
- ix ਡਾ. ਸਰਵਜੀਤ ਕੌਰ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ 215,116
- x ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾ) ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੱਟੀਡੀਜ਼ (ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਨਾ ਨੰ 189
- xi ਗੁਰਜੰਟ ਰਾਜੇਆਣਾ, ਸੁਲਗਦੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ, ਪੰਨਾ ਨੰ 25
- xii ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 12,13
- xiii ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 31
- xiv ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 35
- xv ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 39
- xvi ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 42,43
- xvii ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 47,48
- xviii ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 51
- xix ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 57
- xx ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 63
- xxi ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 65
- xxii ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 72